

การศึกษาเชิงวิเคราะห์ทางสายกลางแห่งปฏิจจสมุปบาท
Analytical Study of the Middle Way of Paticcasamuppada

พิบูล ชัชวานิชย์

Piboon Chatchawanit

เมธา หริมเทพาธิป

Metha Harimtepathip

มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนสุนันทา

Suan Sunandha Rajabhat University

Email : piboon.1120@gmail.com, metha.ha@ssru.ac.th

วันที่รับบทความ (Received) : 17 มกราคม 2567

วันที่แก้ไขบทความ (Revised) : 29 มิถุนายน 2567

วันที่ตอบรับบทความ (Accepted) : 29 มิถุนายน 2567

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพโดยวิเคราะห์เนื้อหา แล้วเขียนบรรยายเชิงพรรณนา มีวัตถุประสงค์เพื่อวิเคราะห์ทางสายกลางแห่งปฏิจจสมุปบาท ผลการวิจัยพบว่า “ทางสายกลางแห่งปฏิจจสมุปบาท” นั้น ได้แก่ ความหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นใน 3 ลักษณะ ดังนี้ 1) ความหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในทิฏฐิอันสุดโต่ง ได้แก่ การหลุดพ้นจากมิจฉาทิฏฐิ 2 ประการ คือ สัสสตทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิ 2) ความหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในสถานที่และเวลา ได้แก่ การหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่น (อุปาทาน) ในภพ (31 ภพภูมิ) ประการหนึ่ง และความยึดมั่นถือมั่นในสังขารที่ ปรุงแต่งอดีต อนาคต และปัจจุบัน ประการหนึ่ง 3) ความหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในขันธ 5 ได้แก่ การหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ประการหนึ่ง กล่าวโดยสรุปได้ว่า ทางสายกลางแห่งปฏิจจสมุปบาท คือ องค์ความรู้ใหม่ที่ผู้เขียนได้สรุปขึ้นเพื่อให้เป็นประโยชน์ต่อวงการทางพุทธศาสนาหรือพุทธปรัชญา โดยสรุปแล้วทางสายกลางแห่งปฏิจจสมุปบาทก็คือ ทางแห่งการดับทุกข์โดยสิ้นเชิง เป็นทางแห่งความไม่ยึดมั่นถือมั่นในทิฏฐิอันสุดโต่ง หลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในสถานที่และเวลา และหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในขันธ 5 ในที่สุด

คำสำคัญ: ปฏิจจสมุปบาท, ทางสายกลาง, การศึกษาเชิงวิเคราะห์

ABSTRACT

This research is a qualitative study that analyzes content and then presents a descriptive narrative. The objective is to analyze the middle way of Paticcasamuppada. The research findings indicate that the middle way of the path to enlightenment involves three

aspects of liberation from firm adherence : 1) Liberation from firm adherence to the ultimate view, including liberation from wrong views in two aspects: eternalism view and annihilationism view. 2) Liberation from firm adherence to place and time, such as liberation from attachment in one existence (31 realms) and attachment in the cycles of past, present, and future. 3) Liberation from firm adherence in the five aggregates, including liberation from attachment to form, feeling, perception, mental formations, and consciousness. In summary, the middle way of Patīcasamuppāda is a new body of knowledge summarized by the author for the benefit of the Buddhist community or philosophy. In conclusion, the middle way of Patīcasamuppāda is the way to extinguish suffering completely, representing the path of non-firm adherence to the ultimate view, liberation from attachment to place and time, and liberation from attachment in the five aggregates.

Keywords: Patīcasamuppāda, the middle way, analytical study

1. บทนำ

เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้ สิ่งที่ทรงกระทำหลังจากนั้นก็ คือ การมโนการปฏิจจนสมุบาทตลอดปฐมยาม มัชฌิมยาม และปัจฉิมยาม ทรงถือว่า ปฏิจจนสมุบาท เป็นอริยญาณธรรม คือ “สิ่งควรรู้อันประเสริฐ” และได้ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายที่พระเชตวันวิหาร กรุงสาวัตถีว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็อริยญาณธรรมเป็นสิ่งที่อริยสาวกเห็นแล้วด้วยดี แหงตลอดแล้ว ด้วยดี ด้วยปัญญา เป็นอย่างไรเล่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกในกรณีนี้ ย่อมกระทำไว้ในใจโดยแยบคายเป็นอย่างดี ซึ่งปฏิจจนสมุบาทนั้นเทียว ดังนี้ว่า ด้วยอาการอย่างนี้ เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะความเกิดขึ้นของสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ย่อมไม่มี เพราะความดับของสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงดับ ข้อนี้ได้แก่สิ่งเหล่านี้

เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร
เพราะมีสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ
เพราะมีวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป
เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัยจึงมีสฬายตนะ
เพราะมีสฬายตนะเป็นปัจจัยจึงมีผัสสะ
เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา
เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา
เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัยจึงมีอุปาทาน
เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ
เพราะมีภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ

เพราะมีชาติเป็นปัจจัย ขรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาสทั้งหลายจึง
 เกิดขึ้นครบถ้วน ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้
 การพิจารณาปฏิจจนสมุปบาทแบบนี้เรียกว่า พิจารณาโดยอนุโลม คือ ตามลำดับ ต่อจากนั้น
 พระพุทธเจ้าก็ทรงพิจารณาปฏิกิริสมุปบาท โดยปฏิโลม คือ ย้อนลำดับ ดังนี้
 เพราะมีการดับ (โดยไม่เหลือ) แห่งอวิชชา จึงมีความดับแห่งสังขาร
 เพราะมีการดับแห่งสังขาร จึงมีความดับแห่งวิญญาณ
 เพราะมีการดับแห่งวิญญาณ จึงมีการดับแห่งนามรูป
 เพราะมีการดับแห่งนามรูป จึงมีการดับแห่งสฬายตนะ
 เพราะมีการดับแห่งสฬายตนะ จึงมีการดับแห่งผัสสะ
 เพราะมีการดับแห่งผัสสะ จึงมีการดับแห่งเวทนา
 เพราะมีการดับแห่งเวทนา จึงมีการดับแห่งตัณหา
 เพราะมีการดับแห่งตัณหา จึงมีการดับแห่งอุปาทาน
 เพราะมีการดับแห่งอุปาทาน จึงมีการดับแห่งชาติ
 เพราะเหตุการณ์ดับแห่งชาติ นั้นแล ขรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส และอุปายาสทั้งหลาย
 จึงดับ การดับทุกข์ทั้งปวง ย่อมมีได้ด้วยอาการอย่างนี้แล (จันจค์ ทองประเสริฐ, 2556)

นอกจากนี้ ปฏิจจนสมุปบาทยังได้ชื่อว่าเป็นทางสายกลางที่มีความละเอียด ลึกซึ้ง หยั่งยาก พุทธทาส
 ภิกขุ (2540) เสนอแนะเกี่ยวกับทางสายกลางไว้ว่า “ในการศึกษาเรื่องมัชฌิมาปฏิปทานั้น ควรจะศึกษา
 มัชฌิมาปฏิปทาขั้นพื้นฐานทั่วไป คือ อภิญญาคัมภรค เป็นลำดับแรก แล้วศึกษามัชฌิมาปฏิปทาในความหมาย
 ขั้นกว้าง คือ โภธิปักขยธรรมทั้งหมด เป็นลำดับที่สอง แล้วจึงศึกษามัชฌิมาปฏิปทาในความหมายชั้นลึก คือ
 ปฏิจจนสมุปบาท เป็นลำดับสุดท้าย มิฉะนั้นจะลำบาก”

ปฏิจจนสมุปบาทเป็นวิสัยของพระพุทธเจ้าเท่านั้นที่จะบรรลุได้อย่างแจ่มแจ้ง ซึ่งถือได้ว่าเป็น
 คุณลักษณะพิเศษของปฏิจจนสมุปบาท แม้ว่าบุคคลในระดับสาวกจะสามารถมีญาณหยั่งรู้เข้าถึงธรรมข้อนี้ แต่ก็
 เข้าถึงในระดับหนึ่ง ไม่ลึกเท่าระดับของพระพุทธเจ้า

ในคืนแรกหลังจากที่พระองค์ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว พระองค์ได้ทรงพิจารณาปฏิจจนสมุ
 ปบาททั้งโดยอนุโลมและปฏิโลมตลอดคืน ส่วนในด้านคำสอนนั้น พระพุทธเจ้าทรงแสดงถึงสภาวะที่ต่างฝ่ายต่าง
 เป็นปัจจัยให้กันและกัน โดยการอาศัยกันซึ่งกันของอวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา
 ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ขรามรณะ ธรรมทั้ง 12 ประการนี้เกิดขึ้น และเป็นต้นเหตุของการเกิดความทุกข์
 และการสืบทอดของภพชาติ และพระองค์ยังทรงแสดงในรูปของกฎธรรมชาติ เป็นกฎเกณฑ์ที่ไม่มีการ
 เปลี่ยนแปลงตามกาลเวลา แม้พระพุทธเจ้าทุกพระองค์จะทรงอุบัติขึ้นในเวลาที่แตกต่างกัน แต่กฎธรรมชาติ
 ของปฏิจจนสมุปบาทก็ยังคงอยู่เหมือนเดิมไม่มีพระเจ้าหรือศาสดาองค์ใด บัญญัติหรือสร้างขึ้นมา ไม่เกี่ยวกับการ
 อุบัติของพระศาสดาทั้งหลาย การตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า พระองค์ได้ทรงค้นพบ และได้แสดงความเป็นไป
 ของปฏิจจนสมุปบาทว่าเป็นสภาวะธรรมที่เป็นที่เกิดขึ้นแห่งทุกข์ และเพื่อใช้ในการดับทุกข์ของสรรพสัตว์ทั้งหลาย
 ดังมีพระพุทธพจน์แสดงไว้ว่า ตถาคตทั้งหลาย จะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ธาตุ (หลัก) นั้น ก็ยังคงมีอยู่ เป็นธรรมฐิติ
 เป็นธรรมนิยาม คือ หลักอทิปปัจจยตา (พระสาทิพย์ อนาลโย และคณะ, 2562)

เรื่องปฏิเสธสมุปบาทนี้เป็นเรื่องทีลึกซึ้งและยากทีสุด ครึ้งหนึ่งพระอนานททีได้เคยกราบทูลพระพุทเจ้าว่า ปฏิเสธสมุปบาทได้ปรากฏแจ่มแจ้งแก่ท่านแล้ว พระพุทเจ้าได้ตรัสว่า “ดูก่อนอนานท อย่ากล่าวอย่างนั้น ปฏิเสธสมุปบาทนี้เป็นสิ่งทีละเอียด ลึกซึ้ง หย้งยาก ดูก่อนอนานท เพราะไม่รู้ ไม่รู้ตามลำดับ เพราะไม่แทงตลอดซึ้งธรรมคือปฏิเสธสมุปบาทนี้ (จิตของ) หมู่สัตว์นี้ จึงเป็นเหมือนกลุ่มด้ายยุ่ง ๆ ยุ่งเหยียงเหมือนความยุ่งของกลุ่มด้ายทีหนาแน่นไปด้วยปม พันกันยุ่งเหมือนเชิงหย้ามูญชะ และหย้าปัพพะชะ อย่างนี้ ย่อมไม่ล่วชพันสังสาร ทุกคติ วินิบาตไปได้”

แม้ว่าปฏิเสธสมุปบาทจะเป็นสิ่งทีละเอียด ลึกซึ้ง หย้งยาก ก็มีใช้ว่าไม่สามารถศึกษาเรียนรู้ได้ ขึ้นอยู่กับ การปฏิบัติตนตามหลักธรรมจนเกิดปัญญาญาณ ฉะนั้น ปฏิเสธสมุปบาทจึงเป็นผลของการปฏิบัติตนตามหลักธรรมจนหลุดพ้นจากความทุกข์ แม้จะมีการตีความทีแตกต่างกันไป แต่ปฏิเสธสมุปบาทก็เป็นการกล่าวถึงเหตุปัจจัยแห่งอิทัปปัจจยตา คือ “เมื่อมีสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น และเมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ” เมื่อขยายความออกไปปฏิเสธสมุปบาทคือผลแห่งการปฏิบัติตามทางสายกลางทีทำลายความยึดมั่นถือมั่นในตัวตน เป็นความยึดมั่นถือมั่นทีทำให้เกิดมิจฉาทิฏฐิสุตโต่ง ได้แก่ สัสสตทิฏฐิ (ความเห็นว่าอัตตทานีเที่ยงแท้ ตายแล้วเกิด) และ อุจเฉททิฏฐิ (ความเห็นว่า ตายแล้วสูญ เชื่อว่าขาดสูญ ไม่มีผลแห่งความดีความชั่ว)

อย่างไรก็ตาม การศึกษาทางพุทปรัชญาทีผ่านมายังไม่มีนักวิชาการท่านใดอภิปรายอย่างชัดเจนว่า ทางสายกลางแห่งปฏิเสธสมุปบาทนั้นคืออะไร มีแต่ส่วนทีอธิบายว่ากระบวนการแห่งปฏิเสธสมุปบาทเป็นอย่างไรทั้งสายเกิดและสายดับ ดังนั้น ผู้วิจัยจึงสนใจศึกษาเชิงวิเคราะห์ทางสายกลางแห่งปฏิเสธสมุปบาท เพื่อแก้ข้อสงสัยนี้ และนำมาอธิบายเพื่อให้เกิดองค์ความรู้ใหม่ในทางพุทปรัชญา อันเกิดจากการวิเคราะห์วิจัยหลักพุทธรรมทีมีมาแล้วกว่า 2,500 ปี เพื่อเป็นพุทบูชา ธรรมบูชา และสังฆะบูชา สืบไป

2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

เพื่อวิเคราะห์ทางสายกลางแห่งปฏิเสธสมุปบาท

3. วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพโดยวิเคราะห์เนื้อหา จากนั้นจึงเขียนบรรยายเชิงพรรณนาเพื่อสรุปและอภิปรายผลการวิจัย โดยสรุปวิธีดำเนินการวิจัยเป็นข้อ ๆ ตามลำดับดังนี้

1. ขั้นรวบรวมข้อมูล ได้แก่ การเก็บข้อมูลทีเกี่ยวข้องจากเอกสาร บทความวิจัย
2. ขั้นเรียบเรียงข้อมูล ได้แก่ การนำข้อมูลทีได้จากเอกสาร บทความวิจัย โดยแบ่งออกเป็นด้าน ๆ

เพื่อให้ง่ายต่อการนำไปวิเคราะห์

3. ขั้นวิเคราะห์ข้อมูล ได้แก่ การนำข้อมูลทีได้เรียบเรียงมาแล้ว มาวิเคราะห์เพื่อหาความสัมพันธ์ทางด้านต่าง ๆ เพื่อตอบโจทยงานวิจัย

4. ขั้นสรุปผล อภิปรายผล ได้แก่ การสรุปผลการวิเคราะห์ และอภิปรายผลในส่วนต่าง ๆ โดยเชื่อมโยงกับเอกสารและบทความวิจัยทีเกี่ยวข้อง

4. สรุปผลการวิจัย

จากผลวิเคราะห์พบว่า “ทางสายกลางแห่งปฏิจจสมุพบาท” นั้น ได้แก่ ความหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นใน 3 ลักษณะ ดังนี้

1. ความหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในทิวฏฐิอันสุดโต่ง ได้แก่ การหลุดพ้นจากมิจฉาทิวฏฐิ 2 ประการ คือ สัสสตทิวฏฐิและอุจเฉททิวฏฐิ

2. ความหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในสถานที่และเวลา (Space & time) ได้แก่ การหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่น (อุปาทาน) ในภพ (31 ภพภูมิ) ประการหนึ่ง และความยึดมั่นถือมั่นในสังขารที่ ประทุษแห่งอดีต อนาคต และปัจจุบัน ประการหนึ่ง

3. ความหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในชั้น 5 ได้แก่ การหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ประการหนึ่ง

กล่าวโดยสรุปได้ว่า ทางสายกลางแห่งปฏิจจสมุพบาท คือ องค์ความรู้ใหม่ที่ผู้เขียนได้สรุปขึ้นเพื่อให้เป็นประโยชน์ต่อวงการทางพุทธศาสนาหรือพุทธปรัชญา โดยสรุปแล้ว ทางสายกลางแห่งปฏิจจสมุพบาทก็คือ ทางแห่งการดับทุกข์โดยสิ้นเชิง เป็นทางแห่งความไม่ยึดมั่นถือมั่นในทิวฏฐิอันสุดโต่ง หลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในสถานที่และเวลา และหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในชั้น 5 ในที่สุด

5. อภิปรายผล

จากผลการวิจัยสามารถอภิปรายได้ว่า

1. ความหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในทิวฏฐิอันสุดโต่ง ได้แก่ สัสสตทิวฏฐิและอุจเฉททิวฏฐินั้นมีความเชื่อมโยงกับตัณหา 3 ได้แก่ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา ซึ่งเป็นทางแห่งการเกิดทุกข์ในสังสารวัฏ ซึ่งสอดคล้องกับคำอธิบายในพระสูตรตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลวรรค (9/42/24) ที่ว่า โยคีผู้เจริญรูปสมบัติ ซึ่งภวตัณหานี้ส่งผลให้ไปเกิดเป็นพรหมในรูปภูมิ 16 ชั้น ตัวอย่างนี้แสดงให้เห็นถึง สัสสตทิวฏฐิ คือ ความเชื่อที่ว่ามีมนุษย์เกิดมาแล้วต้องตาย เมื่อตายแล้วก็จะกลับมาเกิดอีก วนเวียนเช่นนี้ซ้ำแล้วซ้ำเล่า ด้วยพรรณนาดังกล่าวนี้ เป็นเหตุให้บุคคลเกิด ภวตัณหา หมายถึง ความปรารถนาพ้นทุกข์ที่ประกอบด้วยสัสสตทิวฏฐิ นอกจากนี้ยังสอดคล้องกับ คำอธิบายในพระสูตรตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลวรรค (ที.สี. 9/68-92/39-47) ที่ว่า ความปรารถนาพ้นทุกข์ที่ประกอบด้วยอุจเฉททิวฏฐิ (คือมีความเห็นผิดว่าชาติสุญจากรูปธรรมเป็นสุข) ของโยคีผู้ปฏิบัติเห็นรูปธรรมเป็นตัวก่อสร้างทุกข์จึงเจริญอุปสมบาติ (สมณะภวานาประภะทรูปวิระคะภวานา เบื่อหน่ายในรูปธรรม) ซึ่งวิภวตัณหานี้ส่งผลให้ไปเกิดเป็น อรูปพรหมในอรูปภูมิ 4 ชั้น ส่วนบุคคลที่ยึดในอุจเฉททิวฏฐิ ติดอยู่ในกามตัณหา กามตัณหาดังกล่าวนี้จะส่งผลให้ไปเกิดในกามภูมิ 11 ชั้น ภวตัณหาและวิภวตัณหานี้ เป็นภาวะของคนที่มีความเห็นผิดอย่างแรงกล้าที่หมกมุ่นอยู่กับความเป็นตัวตนจึงคิดออกบวชเป็นโยคีปฏิบัติอย่างจริงจัง ซึ่งสอดคล้องกับคำอธิบายในพรหมชาลสูตร (ที.สี. 9/68/39) ซึ่งพระพุทธองค์ตรัสว่า อนคาริย์ ปพพชิตโต สมานโน เป็นต้น ส่วนกามตัณหาเป็นภาวะของคนทั่วไปที่มีความเห็นผิดชนิดสัสสตทิวฏฐิอย่างอ่อน ๆ จึงไม่คิดออกบวช ส่วนคนทั่วไปที่ติดในกามตัณหาและมีความเห็นผิดชนิดอุจเฉททิวฏฐินั้นก็ไม่ได้ปรารถนาออกบวชอยู่แล้ว เพราะเชื่อว่าโลกหน้าไม่มีอยู่จริง จึงมุ่งแสพความสุขให้เต็มที่ก่อนที่จะจากโลกนี้ไป นอกจากนี้ยังสอดคล้องกับงานวิจัยของ พิชัย สุขวุ่น (2556) กล่าวว่า การเรียนรู้ปฏิจจสมุพบาทก็จะหมดปัญหาว่าตายแล้วเกิดใหม่

หรือตายแล้วขาดสูญ ปฏิเสธสมมุติบทยธิบายว่า คำว่า ตาย คือ ดับความเป็นตัวตนได้ คำว่า เกิด คือ เมื่อประสพสัมผัสผัสสะกระทบแล้วยึดถือเป็นตัวตน การเกิดใหม่จะมีได้วันละหลายหนและเป็นวิทยาศาสตร์ การเกิดและการตายเช่นนี้ มีความหมายมากกว่าตายทางร่างกาย ส่วนจะเกิดใหม่หรือขาดสูญนั้น ควรเอาเวลาทั้งหมดของชีวิตไปแก้ไขความยึดถือแห่งความเป็นตัวตน

2. ความหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในสถานที่และเวลา (Space & time) อภิปรายได้ว่าความยึดมั่นถือมั่นในภพนี้เชื่อมโยงกับวิญญานที่ทำหน้าที่ “ปฏิสนธิ” (การนำมาเกิด) เพื่อทำหน้าที่สืบต่อจากปัจจัย คือ อวิชชาและสังขารที่ปัจจัยเบื้องต้นของปัจจัย ดังนั้น วิญญานที่จะอธิบายในบริบทนี้จึงไม่ใช่บริบทของมากกว่าวิญญานที่เป็นความรู้แจ้งอารมณ์ตามนัยของชั้น 5

การยึดมั่นถือมั่นในสถานที่นั้น ก็คือ การยึดมั่นถือมั่นในภพภูมิ ซึ่งสอดคล้องกับพระสูตรตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต (20/81/305-308) ที่แบ่งภพภูมิออกเป็น 31 ภพภูมิ ได้แก่ กามภูมิ 11 ภูมิ รูปภูมิ 16 ภูมิ และอรุภูมิ 4 ภูมิ และสอดคล้องกับแนวคิดของ ธนสิริ ธีรสุวรรณ (2560) ที่วิเคราะห์ว่า แนวคิดเรื่องภพในพระพุทธศาสนา ได้รับการตีความใน 2 ลักษณะ คือ 1) ภพเชิงโครงสร้างทางจักรวาลวิทยา (the cosmological becoming) ภพที่มีลักษณะเชิงโครงสร้างทางจักรวาลวิทยาจัดเป็นภพที่มีอยู่จริงเชิงอภิปรายที่เชื่อมโยงอยู่กับหลักคำสอนเรื่องกรรมซึ่งสนับสนุนความเชื่อเรื่องการทำความดีนำไปสู่ภพที่เป็นสุคติและการทำความชั่วนำไปสู่การเกิดในภพที่เป็นทุคติ แนวคิดเรื่องภพตามเชิงโครงสร้างทางจักรวาลวิทยาในพระพุทธศาสนาจึงแสดงให้เห็นความมีอยู่จริงของภพเชิงอภิปรายในฐานะเป็นฐานรองรับคำสอนทางจริยศาสตร์ แต่แนวคิดเรื่องภพในลักษณะดังกล่าวก็ถูกมองว่ามีปัญหาตรงที่เป็นความมีอยู่ ที่อยู่นอกการรับรู้ หรือการตรวจสอบด้วยอายตนะ 2) ภพเชิงจิตวิทยา (the psychological becoming) ลักษณะของภพเชิงจิตวิทยาเน้นภาวะทางจิตอันเป็นนามธรรมที่เกี่ยวข้องกับความรู้สึกที่ยึดมั่นในความมีตัวตนที่เกิดจากประสบการณ์ทางอายตนะและการมุ่งเน้นที่จะใช้ประโยชน์ จากแนวคิดเรื่องภพในการปลูกฝังศีลธรรมเพื่อความสงบสุขของสังคม ภพเชิงจิตวิทยาด้านหนึ่งเป็นภพที่สามารถตรวจสอบได้ด้วยอายตนะ แต่อีกด้านหนึ่งมุ่งเน้นประโยชน์จากคำสอนมากกว่าการตรวจสอบความมีอยู่จริง หากจิตยึดมั่นถือมั่นในภพ ความเป็นชาติชรา มรณะ ก็จะตามมาติด ๆ เพราะความยึดมั่นถือมั่น ทำให้วิญญานปฏิสนธิคือเกิดในครรภ์บ้าง ในไข่บ้าง ในแก้วโคลบ้าง หรือเกิดผุดขึ้นบ้าง เป็นเหตุให้เกิดวังวนแห่งสังสารวัฏ ส่วนทางจิตก็เป็นอาการของการเกิดขึ้น ชรา และมรณะเช่นกัน แต่ถ้ายึดมั่นในจิต เช่น จิตโกรธ จิตโลภ จิตหลง การเกิดขึ้นซึ่งภพแห่งจิตก็จะเกิดขึ้นเช่นกัน เช่น คนที่ยึดในความโกรธ เมื่อโกรธขึ้นแล้วก็จะต่อขยายความโกรธไปเรื่อย ๆ เกิดเป็นนรกในใจ ดังที่โบราณกล่าวไว้ว่า “สวรรค์อยู่นอก นรกอยู่ในใจ” นั่นเอง และสอดคล้องกับแนวคิดของ พระวิสุตนา วรปญโญ (พงษ์อาดิต) (2559) กล่าวว่า สิ่งที่ท่านพุทธทาสภิกขุนำเสนอออกมานั้นเป็นประโยชน์อย่างมากในแง่ของการปฏิบัติ ซึ่งถ้าเราเข้าใจหลักข้อนี้ ก็จะเห็นว่าไม่จำเป็นต้องรอให้ข้ามภพข้ามชาติเพื่อจะเกิดรอบการเกิดขึ้นของทุกข์ที่มีภพและชาติเป็นปัจจัย และก็ไม่ต้องรอให้เกิดการดับลงของชีวิตเมื่อมีชรา มรณะ ทุกข์ โทมนัส... เป็นปัจจัย แต่จะเห็นตามสภาวะธรรมตามความเป็นจริงว่ารอบปฏิจกสมมุติบทยนั้นจะเกิดขึ้นทุกครั้งที่มีการกระทบกันทางอายตนะภายนอกและภายใน เพราะจะเกิดความรู้สึกว่าเป็นตัวกู-ของกู และเกิดความรู้สึกยึดมั่นถือมั่นจนไม่สามารถจะละวาง และหลุดออกจากวงจรแห่งกระแสการเกิดทุกข์ได้ และแม้แต่ไปคิดว่า “เรา” ทำบุญ

ทำบาปในชาตินี้ พอตายไปแล้ว “เรา” ก็ต้องไปเสวยผลกรรมในชาติต่อๆ ไป ซึ่งถ้าเป็นอย่างนี้ เมื่อไรที่จะเข้าถึงความหลุดพ้นได้ เพราะมัวแต่รอชาติหน้า ชาติโน้นไปเรื่อย ๆ

ส่วนเรื่องความยึดติดในเวลานั้น เป็นการที่จิตไปยึดในอดีตบ้าง ยึดในอนาคตบ้าง ยึดในปัจจุบันบ้าง เพราะความไม่เข้าใจในสังขารจิต ขาดปัญญาแยกแยะความจริงโดยสมมติกับความจริงปรมาตถะในลักษณะที่เป็นสภาวะธรรม จึงหลงยึดติดในสมมติในส่วนอดีตบ้าง อนาคตบ้าง ปัจจุบันบ้าง เช่น ในปัจจุบันเวลา 09.00 น. ก็มีความเชื่อตามนั้น ทั้ง ๆ ที่จริงแล้ว เวลาปัจจุบัน 09.00 น. ไม่มีอยู่จริง มีแต่ขณะจิตที่เคลื่อนไป ปัจจุบันแบบสมมติ กับ ความเป็น “ปัจจุบันธรรม” นั้น ไม่เหมือนกัน ปัจจุบันธรรมมีลักษณะเป็นสันตติ คือ เกิด-ดับตามการรับรู้ของวิญญาณ เพราะการรับรู้ของวิญญาณก็มีการ เกิด-ดับแบบถี่ ๆ เช่นกัน การเกิดดับในลักษณะที่ต่อเนื่องนี้เรียกว่า “สันตติ” ดังนั้น อดีต ปัจจุบัน และอนาคต ในลักษณะแบบสมมตินั้นต่างเป็นเพียงการปรุงแต่งของจิตสังขารเท่านั้น การหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในภพและการปรุงแต่งของสังขาร จึงเป็นทางสายกลางแห่งปฏิจจสมุปปาตที่ช่วยให้จิตไม่ติดอยู่ทั้งในส่วนของอดีต ปัจจุบัน และอนาคต ไม่ว่าจะเกิดความพอใจหรือไม่พอใจใด ๆ ก็ตาม

3. ความหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่นในชั้น 5 ได้แก่ รูปชั้น 5 เวทนาชั้น 5 สัญญาชั้น 5 สังขารชั้น 5 และวิญญาณชั้น 5 การหลุดพ้นจากความยึดมั่นถือมั่น 5 โดยมีปัญญาเห็นว่า กายและใจนี้ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ตัวตนของเรา ก็จะเกิดการสลัดคืนชั้นทั้ง 5 สู่อธรรมชาติ เพราะเมื่อชั้น 5 นี้ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ตัวตนของเรา แล้วชั้น 5 นี้เป็นของใคร หากไม่ใช่เป็นของสาธารณะ เป็นของธรรมชาติ เป็นสิ่งที่เกิดดับ และถูกนำมาปรุงแต่งประกอบขึ้นซ้ำแล้วซ้ำเล่าในระบบสังสารวัฏนี้ ดังนั้น การสลัดคืนชั้น 5 สู่อธรรมชาติจึงเป็นการหลุดพ้นจากปฏิจจสมุปปาตสายเกิดไปตลอดกาล หรือแม้จะดำรงชั้นนี้อยู่ในขณะที่เข้าใจเรื่องนี้แล้ว จิตก็จะไม่ยึดติด มีเพียงกิริยา กาย กิริยาจิต ที่ดำรงชีวิตไปตามเหตุตามปัจจัย บนทางสายกลางแห่งปฏิจจสมุปปาตนี้ ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของ บรรจบ บรรณรุจ (2561) สรุปว่า ปฏิจจสมุปปาต คือ กระบวนการที่นำไปสู่การตรัสรู้ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงค้นพบด้วยพระองค์เองแล้วนำออกสอนชาวโลก โดยทรงปรับให้เป็นรูปแบบของอริยสัจ 4 เพื่อความเข้าใจง่าย ซึ่งจะเห็นว่าพระองค์ทรงแบ่งอริยสัจ 4 ออกเป็น 2 ฝ่าย คือ ฝ่ายเกิดทุกข์ที่ต้องกำหนดรู้หรือต้องรู้ให้ตลอดกับฝ่ายดับทุกข์ที่ต้องทำให้แจ้งประจักษ์ ทำให้ผู้ฟังเห็นภาพว่า ทุกข์มาจากเหตุ และทุกข์นั้นดับได้ด้วยวิธีการดับที่ต้องเริ่มต้นด้วยสติและปัญญา พระพุทธเจ้าทรงสอนหลักการนี้หลักการเดียวตลอดพระชนมชีพ แต่ทรงใช้วิธีการสอนหลากหลาย และสอดคล้องกับแนวคิดของ พระมหาธีระยุท ขณมโม (ปราชญ์นิวัฒน์) กล่าวว่า ปฏิจจสมุปปาตที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้มีหลายแนวหลายแบบแต่ที่นิยมนำมาศึกษากันคือปฏิจจสมุปปาตที่มีปัจจัยหรือองค์ประกอบ 12 อย่าง คือ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภาวะ ชาติ ชรา มรณะ ซึ่งพระพุทธองค์ทรงให้คำจำกัดความขององค์ประกอบ 12 อย่างเหล่านี้ไว้ และสอดคล้องกับแนวคิดของ พระมหาปริชา รตนโชโต และพระครูพิศาลสารบัณฑิต (2565) กล่าวว่า ปฏิจจสมุปปาต หมายถึง สภาวะธรรมที่อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นหรือการเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรมทั้งหลายโดยอาศัยกัน การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันจึงเกิดมีขึ้นเป็นกระบวนการของธรรมชาติที่เกิดขึ้นมีอยู่อย่างนั้น คือ เมื่อสิ่งนี้มีสิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้นสิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เพราะสิ่งนี้ดับสิ่งนี้จึงดับ ปฏิจจสมุปปาตจึงเป็นหลักธรรมที่มีความสำคัญเนื่องจากเป็นหลักธรรมที่แสดงเกี่ยวกับกฎธรรมชาติหรือหลักความจริงที่มีอยู่ตามธรรมชาติที่ไม่มีใครสร้างหรือดลบันดาลให้เกิดมีขึ้น แต่เป็นสิ่งที่มีอยู่และเกิดขึ้นจริงตามธรรมชาติ และ

สอดคล้องกับแนวคิดของ พระสาทิพย์ อนุบาลโย และคณะ (2562) สรุปว่า หลักปฏิจจสมุปปาบทนั้น เป็นกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยในวงจรของชีวิตมนุษย์ โดยเริ่มจากตัววิชา ตลอดจนขรา มรณะ เป็นต้น อวิชา คือ ความไม่รู้ในขั้น 5 พระไตรลักษณ์ มีอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา มีการเวียนว่ายตายเกิดไม่จบสิ้น ที่เป็นกุศลสำคัญแห่งธรรมชาติอันเป็นสายเกิด ส่วนการบรรลุดุธรรมนั้น มีความสัมพันธ์กันกับหลักปฏิจจสมุปปาท เพราะผู้ที่จะบรรลุดุธรรม ต้องเป็นผู้รู้แจ้งในกฎธรรมชาติ คือ เป็นผู้ละอาสวกิเลสและสังโยชน์ทั้งหลาย โดยไม่เกี่ยวข้องกับเหตุปัจจัยแห่งวงจรชีวิตที่เป็นสายดับ โดยเฉพาะพัฒนาตนถูกต้องตามหลักไตรสิกขา จนได้บรรลุปัญญาสูงสุด คือ พระนิพพาน และสอดคล้องกับแนวคิดของ เสฐียร ทังทองมะดัน (2562) กล่าวว่า หลักคำสอนเรื่องปฏิจจสมุปปาทหรืออทิปปัจจยตาในพระพุทธศาสนา เป็นหลักธรรมที่มีความสำคัญ และมีเนื้อหาสาระครอบคลุมหลักธรรมทุกหมวดทุกข้อ ปฏิจจสมุปปาทกับอทิปปัจจยตานั้น หากจะมองในแง่มุมที่ต่างกันก็มองได้ หากจะมองในแง่มุมที่เหมือนกันก็มองได้ จึงดูเหมือนจะมีความไม่แตกต่างในความแตกต่างกัน ในหัวข้อต่อไปจะได้กล่าวถึงการตีความเรื่องอทิปปัจจยตาของท่านพุทธทาสภิกขุ ซึ่งผู้เขียนจะใช้คำว่าอทิปปัจจยตา ซึ่งในทัศนะของพุทธทาสภิกขุแล้ว ถือว่า อทิปปัจจยตาที่มีความหมายกว้างทั่วไปจะใช้กับรูปธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งในกรณีใดกรณีหนึ่งก็ยิ่งได้ เป็นกฎวิทยาศาสตร์ทั่วไปก็ได้ ส่วนปฏิจจสมุปปาทนั้นมุ่งหมายใช้เฉพาะเรื่องทุกข์และดับทุกข์โดยตรงใน พระพุทธศาสนาเท่านั้น

6. ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์

งานวิจัยเรื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ทางสายกลางแห่งปฏิจจสมุปปาท” นี้ เป็นประโยชน์ต่อการสร้างความเข้าใจให้กับสังคมไทยในปัจจุบัน ที่มุ่งเน้นการพัฒนาคุณภาพชีวิตในปัจจุบัน หากมีการนำไปผลิตตำรา หนังสือ หลักสูตรอบรม เพื่อสื่อสาร เผยแพร่ ขยายผล ก็จะเกิดประโยชน์อย่างมากในการปรับทัศนคติให้ตรงต่อธรรม มีสัมมาทิฐิ และคลายออกจากทุกข์ในใจได้ ดังนั้น ผู้วิจัยจึงเสนอโยบายให้มีการสร้างเอกสารตำราและจัดตั้งหลักสูตรเพื่อการอบรมแก่ประชาชนผู้สนใจในพุทธธรรม โดยมีการสร้างเครื่องมือและกระบวนการที่เหมาะสมกับคนในยุคปัจจุบัน ในรูปแบบการเรียนรู้เชิงรุก (active learning) สามารถจัดในหลักสูตรที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ปรัชญา จริยศาสตร์ เพื่อเป็นการบริการวิชาการให้กับสังคม

2. ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป

การวิจัยเรื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ทางสายกลางแห่งปฏิจจสมุปปาท” ในครั้งนี้ ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป ดังนี้

- 1) วิเคราะห์ปฏิจจสมุปปาทเพื่อการประยุกต์ใช้ด้านการศึกษา
- 2) วิเคราะห์ปฏิจจสมุปปาทเพื่อการประยุกต์ใช้ด้านสังคม

บรรณานุกรม

- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2506). **พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬา เติปฏิภม 2500**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- จำนงค์ ทองประเสริฐ. (2556). **บทความพิเศษ ปฏิจจสมุปบาท**. วารสารพุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 20(1), 75-98.
- บรรจบ บรรณรุจิ. (2555). **ปฏิจจสมุปบาท : ขั้นตอนการรู้แจ้งความจริงของพระพุทธเจ้าและการปรับใช้เพื่อแก้ปัญหาสังคม**. วารสารราชบัณฑิตยสถาน, 37(3), 148-171.
- พระมหาปรีชา รตนโชโต และพระครูพิศาลสารบัณฑิต. (2565). **ปฏิจจสมุปบาทกับการพัฒนาคุณภาพชีวิต**. วารสาร มจร อุบลปริทรรศน์, 7(1), 1111-1128.
- พระวิสัยนา วรพลโย (พงษ์อาดิต). (2559). **การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องอทัปปัจจยตาในฐานะที่เป็นกฎของธรรมชาติ**. วารสารวิชาการธรรมทรรศน์, 16(3), 191-202.
- พระสาทิพย์ อนาลโย, พระปลัดสมชาย ปโยโค และพระมหาขวัญชัย กิตติเมธี. (2562). **การวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างปฏิจจสมุปบาทกับการบรรลุธรรม**. วารสาร มจร พุทธปัญญาปริทรรศน์, 4(2), 225-236.
- พิชัย สุขวุ่น. (2563). **ปริทัศน์หนังสือ“ปฏิจจสมุปบาทจากพระโอษฐ์”**. วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสุราษฎร์ธานี, 12(2), 255-273.
- เสฐียร ทั้งทองมะดัน และพระมหายุทธนา นรเชฎฐ์. (2562). **ศึกษาปฏิจจสมุปบาทในพุทธปรัชญาเถรวาทกับแนวคิดแบบธรรมชาตินิยม**. วารสาร มจร พุทธศาสตร์ปริทรรศน์, 3(1), 61-78.
- ธนสิทธิ์ ฉัตรสุวรรณ. (2560). **การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องภพในพระพุทธศาสนาเถรวาท**. วารสารบัณฑิตศึกษาปริทรรศน์. 13(1), 1-11.